

УДК 82.09
НАТАЛІЯ ШЕРСТЮК
(Полтава)

ХРОНОТОП ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА КАТЕГОРІЯ: ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ДИСКУРС

У статті досліджено поняття «хронотоп» як літературознавчу категорію: його генезу, еволюцію та дискурс. Мета статті – окреслити літературознавчі межі цього поняття та осмислити сучасні концепції, що стосуються взаємозв'язку часу і простору у структурі художнього твору. Розглянуто точки зору на означене поняття провідних літературознавців доби, окреслено домінуючі риси у працях кожного з дослідників та запропоновано власне визначення хронотопу.

Особлива увага відведена окресленню взаємозв'язку часу і простору у тексті та їхні взаємозалежності. Наведено огляд різних концепцій хронотопу в літературному творі. Проаналізовано типи часу і простору у взаємозв'язку з нарративними особливостями. Художній час та простір є невід'ємними складниками літературного твору, які надають йому внутрішню єдність і завершеність та стають значним виразником індивідуального стилю автора. У статті запропоновано авторське розуміння хронотопу та окреслено його функції в тексті.

Ключові слова: хронотоп, час, простір, функція хронотопу, художній текст, нарратив.

Термін «хронотоп» є одним із дискусійних понять у літературознавстві. Простір і час належать до основних філософських категорій, без яких неможлива світоглядна модель реальності. Час і простір на різних етапах їхнього розвитку утворюють складну систему, яка є відображенням різноманітних часопросторових відношень. У кожному творі наявні художній час і простір, однак вони не абстрактні поняття, а конкретні складники твору, взаємопов'язані між собою. Кожен літературний твір – це певний комплекс часопросторових компонентів, що існує за певними законами та правилами. У теорії хронотопу закладено безліч можливостей. Суть цього терміна з часом змінюється, а деякі трактування вражають своєю неординарністю. Однак існують і деякі загальні закономірності розвитку цього поняття, спробу класифікації якого ми й здійснимо у нашому дослідженні. **Мета** статті – розглянути та проаналізувати різні думки дослідників щодо хронотопу в літературознавстві, установити взаємозв'язок часу та простору у структурі художнього твору та зробити власне визначення цього поняття.

Історія становлення терміна сягає давніх часів та протікає ускладнено й уривчасто. Однією з основних проблем, що постала перед людством, було розуміння часу й навколишнього світу – простору. Виокремлювалися і досліджувалися окремі складники часу та простору, що були характерні для певної історичної епохи, вироблялися й відповідні жанрові літературні методи відтворення, які були невід'ємною частиною літературного світу. Хронотоп є найважливішим елементом художнього світу твору. Художній світ, як і світ реальний, не може існувати поза часом і простором, які відображають ідейно-естетичні пошуки письменника.

Уперше термін «хронотоп» у науковий обіг увів О. Ухтомський, ідеї якого підхопив М. Бахтін і представив цю категорію як систему просторово-часових значень. М. Бахтін уважав, що хронотоп – це нероздільний взаємозв'язок часопросторових відношень у літературі. Хронотоп об'єднує часові та просторові особливості в єдине ціле, вони не можуть існувати один без одного: «Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір ж інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом. Цим перетином рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп» (Бахтин, 1975).

На межі XIX–XX сс. відбуваються зрушення в окресленні цього терміна. У цей час виникає новий підхід до просторово-часових структур, що характеризує наукове мислення XX ст. Наукові відкриття, філософсько-естетичні міркування про світ і місце людини в ньому А. Бергсона, Ф. Ніцше, В. Соловйова, П. Успенського та ін. сприяють появі нових поглядів на категорії часу та простору в літературі, музиці, кінематографі, образотворчому мистецтві. На кардинальні зміни картини світу вплинули не лише наука, філософська думка та естетичні погляди, але й усе, що відбувалося протягом розвитку історії людства. Модернізм приніс нову художню свідомість, засновану на тому, що особистість здатна творити власний світ, що не залежить від об'єктивного світу, але не менш значущий і реальний, ніж дійсність. Звідси категорії часу та простору наповнюються більш суб'єктивним, особистісним змістом, ніж у попередні епохи. Час і простір духовного життя героя вимірюються не лише подіями зовнішнього світу, а й враженнями, мисленням, почуттями тощо.

Імпресіонізм, символізм, література «плину свідомості» змінили всі попередні уявлення про категорії часу і простору, які розвивалися впродовж тривалого часу. Категорії часу та простору мають тривалу історію вивчення. Ще в античні часи філософи Геракліт, Геродот, Сократ та ін. розмірковували про перебіг часу, про його циклічність і про існування предметів у просторі. Однак літературознавство звернулося до дослідження цих категорій в художній літературі набагато пізніше – лише із середини ХХ століття. Ці дослідження спочатку являли собою не стільки вивчення простору й часу художнього світу, скільки вивчення поглядів того чи того митця на простір і час.

Книга Д. Лихачова «Поетика давньоруської літератури», що вийшла в 1967 році, поклала початок глибокому вивченню просторово-часових структур у літературі. Аналізуючи категорії простору й часу, Д. Лихачов указав на специфічність художнього осмислення цих категорій у різні літературні епохи. Д. Лихачов наголошував у своєму дослідженні на тому, що художній час автора зазнає певних змін, немає значення, чи дія відбувається з автором, чи без. Події, які розгортаються в літературному тексті, можуть одночасно збігатися з художнім часом автора. У художньому творі час може випереджати певні події або відставати від них (Лихачев, 1987).

Категорії простору та часу стають предметом дослідження вчених тартуської й московської літературних шкіл – Ю. Лотмана, В. Топорова та ін. Юрій Лотман досить ґрунтовно працював над дослідженням простору художнього твору. Він розмежував побутовий і фантастичний простір, замкнений і відкритий. Художній простір у літературному творі – це безперервність, у якій перебувають герої, але це і події, описані у творі. Дослідник вважає, що художній простір не завжди є природним. Простір художнього твору моделює взаємозв'язки картини світу: тимчасові, соціальні, етичні та ін. Літературний простір, розпадаючись, перестає бути єдиним простором і перетворюється на безліч просторів, не пов'язаних між собою, що визначає хаотичність структури. Структура простору є важливим поетичним засобом у творі, оскільки в просторових параметрах утілений естетичний зміст певної епохи: «Кожному художньому простору відповідає особливий тип стосунків, який реалізується в свідомості героїв» (Лотман, 2002).

Художній час та простір зазвичай пов'язані між собою, вони перебувають у певному взаємозв'язку. Художній час може по-різному втілюватися у художньому творі: чи то стискати межі оповіді, чи то розтягувати. Якщо в тексті переважає опис, то він виконує важливу імагогічну функцію, оскільки автор утілює своє бачення світу. Опис дозволяє читачеві поринути в художній простір твору, і час у ньому ніби зупиняється. Досить часто письменники використовують ретроспекцію (лат. *Retro* назад + *spectare* дивитися) – прийом відступу, повернення в минуле героїв. Час може мати символічний сенс, особливо це стосується символіки пори року: осінь і зима, як правило, асоціюються зі старінням і смертю, а весна й літо – із пробудженням, молодістю.

У 1974–1975 рр. опублікована значна робота М. Бахтіна «Форми часу та хронотопу в романі», написана ще в 1930-і роки. У цих нарисах досліджено хронотоп від грецького роману до роману ХІХ століття, що стало «безпрецедентним науковим явищем» (Федоров, 1988). Досліджуючи природу літературних жанрів, М. Бахтін уважав, що світові художнього твору властиві такі ж характеристики, як і реальному світу в цілому, а саме: наявність часу та простору. Цим він намагався підкреслити взаємозв'язок категорій часу та простору.

Н. Тамарченко зазначає, що комплекс ідей М. Бахтіна зумовлений не тільки змінами в загальнонауковій картині світу, а також релігійно-філософською думкою доби. Звідси випливають три основні напрямки у структурі хронотопу: «...по-перше, початковий органічний зв'язок категорії хронотопу з проблемою межі між дійсністю автора-творця і героя, а разом з тим – з поняттям точки зору, по-друге, – виявлення ціннісної природи просторово-часових образів у мистецтві; по-третє, аналіз світу героїв у єдності часових і просторових його аспектів» (Тамарченко, 2001).

Д. Сувін вважає, що категорія простору в хронотопі не може бути менш важливою, ніж час (Suvin, 1996). Для прикладу він обирає раблезіанський хронотоп, розглянутий М. Бахтіним: «Час – це глибоко, просторово і конкретно... Час тут занурений в землю, посіяний в ній і зріє в ній... Час щільний, необоротний (у межах циклу), реалістичний» (Бахтин, 2000). Не можна не погодитися із цією думкою. Звичайно, не всі літературні твори, на відміну від роману Ф. Рабле, мають чітко окреслені межі простору та часу. Тому, на нашу думку, необхідно досліджувати час і простір у кожному окремому випадку, тобто аналізувати часопростір у конкретному художньому тексті.

Термін «хронотоп» у літературознавстві й на сьогодні є досить дискусійним. Для того, щоб мати уявлення про новітні підходи до терміна «хронотоп» у літературі, необхідно здійснити огляд найбільш значущих наукових досліджень нового часу.

Американський учений Е. Холл досліджував у своїй книзі «Прихований вимір» особливості художнього простору. Е. Холл розглядає художній простір як специфічний продукт культури. Дослідник відзначає, що простір і відстань за своєю природою не статичні й дуже мало пов'язані з лінійною перспективою. Е. Холл пропонує звільнитися від стереотипних уявлень і уявити людину як сукупність аспектів, які постійно змінюються і наділені різною інформацією. Просторові образи в літературі, на думку Е. Холла, слід сприймати, в першу чергу, як ремінісцентність системи для вивільнення інформації. Дослідник пропонує вивчати літературні тексти з метою виявлення фундаментальних компонентів послання, яке автор пропонує читачеві, щоб останній «побудував» власне відчуття простору. «Література, крім інших аспектів, – це джерело інформації про те, як людина використовує свої почуття» (Hall, 1971).

Французький філософ М. Бланшо в книзі «Літературний простір» пропонує свій підхід до визначення часових особливостей у літературних творах. Згідно з його теорією, письменник-творець ніколи не знає, чи завершено його твір. На думку М. Бланшо, твір – нескінченна форма, він просто існує у «відсутності часу». Це час, де нічого не починається, де неможлива ініціатива. Це час без заперечення, без рішень, якщо «тут» – це одночасно й «ніде». Художній час не має нічого справжнього, не має існування. Але поняття «не сьогодні» не стосується минулого. До минулого належать спогади, і саме вони зумовлюють волю минулого (Blanchot, 1995). Дослідник, на наш погляд, досить чітко окреслив межі художнього часу, виносячи цю категорію в домінуючу позицію у структурі часопростору.

В. Халізев виокремлює такі різновиди простору в літературному творі: замкнутий і відкритий, земний і космічний, реальний і уявний, близький і віддалений. Серед форм часу вчений виділяє біографічний, історичний, космічний, календарний, добовий, а також уявлення про рух і нерухомість, про співвіднесення минулого, сьогодні, майбутнього (Халізев, 2002).

У сучасному літературознавстві великі одиниці художнього простору називають топосами (від грец. *topos* – місце, простір), а підрозділи топосів – локусами (від грец. *locus* – місце). Б. Роднянська відзначає ейдологічну функцію часу та простору: «Художній час і художній простір – найважливіші характеристики художнього образу, що забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності й організовують композицію твору» (Николюкіна, 2001).

Ю. Карякін («Достоевський і переддень ХХІ століття») відкриває «новий хронотоп» у творах Достоевського – «це час-простір останнього самовбивчого злочину або час-простір рятівного подвигу, цей час-простір вирішальної боротьби буття з небуттям» (Карякин, 1989). Дослідник виокремлює певні часопросторові моделі, які можна побачити в певному творі. На нашу думку, таке твердження є слушним, оскільки кожен текст – це набір певних часопросторових моделей, що, комбінуючись, окреслюють загальний хронотоп доби.

Н. Шутая доповнює й детально досліджує хронотоп «присутності місця», синтезуючи дослідження М. Бахтіна та Ю. Лотмана, вказує на те, що «метою аналізу того чи того типу хронотопу має бути виявлення його можливостей у розкритті характерів і психологічної мотивації вчинків героїв літературного твору» (Шутая, 2005). Для хронотопу властиві, за Ю. Лотманом, «чинники, що викликають у людини стан бездіяльності і нудьги, що сприяють задуму й розвитку рефлексії» (Лотман, 2002). «Хронотопні характеристики присутності місця» (вимушена та тривала нерухомість в замкнутому просторі, монотонність, рутинність і повторюваність дій, канцелярський стиль документів) сприяють розвитку «автокомунікації та ін. Звернення героя до самого себе, своїх спогадів, своєї совісті» (Шутая, 2005). Деякі з наведених теоретичних положень дозволяють розглядати категорію простору відокремлено від категорії часу, як одну з найважливіших особливостей художнього образу, що дозволяє нам цілісне сприйняття художньої дійсності та організовувальну композицію твору. Однак, на нашу думку, час і простір у тексті перебувають у тісному взаємозв'язку, подеколи трансформуючись чи модифікуючись.

У статті В. Шукіна «Про філологічний образ світу (філософські замітки)» значно розширено межі хронотопу літературних творів. Учений зазначає, що неоднозначне ставлення у світі філології до відкриття хронотопу в літературознавстві (зокрема, погляди Х. Маркевича) вказує на те, що для філолога, який намагається по-своєму описати світобудову, «хронотоп швидше за все може означати конкретну буденну точку, момент акту мовлення» (Шукін, 2004).

Серед хронотопів В. Шукін визначає цілий комплекс явищ дійсності: «зустріч, візит, спектакль, богослужіння, свято, подорож, побачення, одруження, інтимне зближення, сон, відпочинок, хвороба, судовий процес, тюремне ув'язнення, полювання, битва, катастрофа, народження, життя,

смерть (як закінчений акт, а не безстроковий стан після цього акту), похорони, хрестини й багато іншого. Місто, будинок, корабель і цілий ряд численних локусів теж можуть перетворитися в хронотоп, але лише в тому випадку, коли в їхньому просторі відбувається та триває процес або подія. Тоді ці хронотопи зручніше буде назвати по-іншому: життєдіяльність міста, життя (функціонування) будинку, плавання на кораблі» (Шукин, 2004).

Хронотоп не просто «час-простір», а «час-місце скоєння». Погоджуючись із жанровою приналежністю хронотопу й верховенством у ньому тимчасової категорії, вчений ілюструє цей постулат аналізом локусу королівського (або царського) палацу. З ним пов'язані «приписані» до поведінкових жанрів хронотоп – «аудієнція, нарада, урочистий прийом»; часові відрізки, «співвіднесені з певним часом дня, тижня чи місяця»; для реалізації палацових жанрів – «змова, інтрига». В. Шукин робить істотний висновок: «...жанр прагне до свого завершення в певному хронотопі часу-місця звернення» (Шукин, 2004).

Сучасна дослідниця Тетяна Кушнірова, розглядаючи функцію часопростору в романних формах ХХ століття, доводить, що хронотоп є «одним із чинників нарративних стратегій, оскільки саме місце і час впливає на перебіг подій, саме хронотоп є тим нарративним акцентом, котрий впливає на читацьку інтенцію» (Кушнірова, 2018). Ця думка є досить актуальною для нашого дослідження, оскільки творчість Едгара По, що має подеколи ірреальний стрижень, може осмислитися саме завдяки часу і простору, в яких відбуваються події.

Отже, на основі проведеного огляду теоретичних робіт дослідників, а також вивчення категорій часу та простору в літературному процесі можна зробити такі висновки. Хронотоп – одне з найбільш перспективних понять сучасної гуманітарної науки, що отримало поштовх до осмислення після ґрунтовних робіт Михайла Бахтіна. Художній час і художній простір і наразі залишаються дискусійними поняттями в літературознавстві. Їхня дискусійність зумовлена не лише різними підходами літературознавців до цих категорій, а й їхніми багатозначністю та умовністю, що корелюється природою самого мистецтва.

Часопросторові художні образи тісно переплетені з філософськими роздумами самого наратора, оскільки вони є відбитками його поглядів та життєвої позиції. Завдяки описовості наратор висловлює своє ставлення до певної події. Особливістю художніх образів часу та простору є те, що наратор ніколи не буває повністю байдужим, відстороненим, завдяки чому всі створені ним образи мають індивідуальні риси. Не претендуючи на остаточність, окреслюємо хронотоп як сукупність просторово-часових координат у художньому тексті, які нероздільно взаємопов'язані між собою, що поєднують компоненти художнього тексту та окреслюють межі нарації. Хронотоп – це передовсім авторсько-індивідуальний світ, у якому відбиваються події, описувані в літературному творі. Художній час і простір є найважливішими способами вираження авторської інтенції. Репрезентація просторових і часових характеристик у творі є показовою і значущою для виявлення авторської концепції світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики* / М. М. Бахтин. – Москва : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
- Бахтин М. М. *Эпос и роман* / М. М. Бахтин. – Санкт-Петербург : Азбука, 2000. – 304 с.
- Карякин Ю. *Новый хронотоп* / Ю. Карякин // Карякин Ю. *Достоевский и канон XXI века* / Ю. Карякин. – Москва : Сов. писатель, 1989. – С. 639–641.
- Кушнірова Т. В. *Наративні стратегії у романних формах кінця ХХ – початку ХХІ століття* / Т. В. Кушнірова. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – 145 с.
- Лихачев Д. С. *Поэтика древнерусской литературы* / Д. С. Лихачев. – Москва : Наука, 1987. – 624 с.
- Лотман Ю. М. *Статьи по семиотике культуры и искусства* / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург : Акад. проект, 2002. – 544 с.
- Николюкина А. Н. *Литературная энциклопедия терминов и понятий* / А. Н. Николюкина. – Москва : Интелвак, 2001. – 1600 с.
- Тамарченко Н. Д. *Эстетика словесного творчества М. Бахтина и русская религиозная философия* : пособ. к спецкурсу / Н. Д. Тамарченко. – Москва : РГГУ, 2001. – 197 с.

- Федоров Ф. П. Романтический художественный мир: пространство и время / Ф. П. Федоров. – Рига : Зинанте, 1988. – 456 с.
- Хализев В. Е. Теория литературы : учебник / В. Е. Хализев. – 3-е изд., испр.и доп. – Москва : Высш. шк., 2002. – 437 с.
- Шутая Н. К. Сюжетные возможности хронотопа «присутственное место» и их использование в произведениях русских классиков XIX в. (на примере прозаических произведений А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя и Л. Н. Толстого) / Н. К. Шутая // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – Москва, 2005. – Вып. 5. – С. 64–75.
- Шукин В. Г. О филологическом образе мира (философские заметки) / В. Г. Шукин // Вопросы филологии. – 2004. – № 10. – С. 47–64.
- Blanchot M. *L'écriture* / M. Blanchot. – Paris : Galimard, 1995. – 383 p.
- Hall E. *La dimension cachée* / E. Hall. – Paris :Seuil, 1971. – 258 p.
- Suvin D. *On metaphoricality and Narrativity in Fiction: The Chronotope as the Differentia Generica* / D. Suvin. – Wisconsin : SubStabcew 14.3, 1996. – P. 51–67.

NATALIIA SHERSTIUK

CHRONOTOPE AS A LITERARY CATEGORY: GENESIS, EVOLUTION, DISCOURSE

The article deals with the concept of «chronotope» as a literary category: genesis, evolution and discourse. Chronotope is one of the most promising concepts in modern humanities. The concept became famous due to the works of the outstanding philosopher M. Bakhtin. Chronotope is one of the main characteristics of literary texts. There is a close connection of time and space relations in fiction. The aim of this study is to define the literary limits of this concept and to analyze contemporary theories about the relationship between time and space in the structure of the literary work. The main ideas of the leading literary critics on the chronotope are highlighted. The theories of Yu. Lotman, D. Lykhachov, E. Hall, V. Khalyzev, T. Kushnirova and many others are discussed and own definition of the chronotope is determined.

A great attention is paid to the relationship between time and space in the text and their interdependence. Through the system of time-space relations, the author's worldview is defined as a representative of a certain epoch. These categories are important characteristics of the artistic image, the basic coordinates of the artistic world, providing a holistic perception of artistic reality. The review of different concepts of the chronotope in the literary work is made. The types of time and space in relation with narrative peculiarities are analyzed. Time and space are an integral part of the literary work, which give it internal unity and completeness, and become a significant expression of the individual style of the author. The author's concept of this category is deduced and its functions in the text are revealed.

Key words: *chronotope, time, space, chronotope's function, literary text, narrative.*

REFERENCES

- Bakhtin, M. M. (1975). *Formy vremeni i khronotopa v romane. Ocherki po istoricheskoy poetike* [The forms of time and chronotope in the novel. Essays on historical poetry]. In Bakhtin, M. M. *Voprosy literatury i estetiki* [Questions of literature and aesthetics] (pp. 234–407). Moskva: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- Bakhtin, M. M. (2000). *Epos i roman* [Epos and novel]. Sankt-Peterburg: Azbuka [in Russian].
- Karyakin, Yu. (1989). *Novyy khronotop* [New chronotope]. In Karyakin, Yu. *Dostoevskii i kanon XXI veka* [Dostoevsky and the canon of the XXI century]. (pp. 639–641). Moskva: Sovetskiy pisatel [in Russian].
- Kushnirova, T. V. (2018). *Naratyoni strateghii u romannykh formakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia* [Narrative strategies in the novel forms of the late XX – early XXI century]. Poltava [in Ukrainian].
- Likhachev, D. S. (1987). *Poetika drevnerusskoy literatury* [Poetics of ancient Russian literature]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Lotman, Yu. M. (2002). *Stati po semiotike kultury i iskusstva* [The articles about the semiotics of culture and art]. Sankt-Peterburg: Akademicheskii proekt [in Russian].
- Nikolyukina, A. N. (2001). *Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy* [Literary Encyclopedia of Terms and Concepts]. Moskva: Intelvak [in Ukrainian].
- Tamarchenko, N. D. (2001). *Estetika slovesnogo tvorchestva M. Bakhtina i russkaya religioznaya filosofiya* [Aes-

- thetics of verbal creativity by M. Bakhtin and russian religious philosophy*. Moskva: RGGU [in Russian].
- Fedorov, F. P. (1988). *Romanticheskiiy khudozhestvennyy mir: prostranstvo i vremya* [Romantic art world: space and time]. Riga: Zinante [in Russian].
- Khalizev, V. Ye. (2002). *Teoriia literatury* [Theory of Literature]. Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
- Shutaya, N. K. (2005). Syuzhetnye vozmozhnosti khronotopa «prisutstvennoe mesto» i ikh ispolzovanie v proizvedeniyakh russkikh klassikov XIX v. (na primere prozaicheskikh proizvedeniy A. S. Pushkina, N. V. Gogolya i L. N. Tolstogo) [The chronotope's narrative possibilities «presence» and their use in the works of Russian classics of the XIX century]. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 9(5), 64–75 [in Russian].
- Shchukin, V. G. (2004). O filologicheskome obraze mira [About the philological image of the world]. *Voprosy filosofii*, 10, 47–64 [in Russian].
- Blanchot, M. (1995). *L'éspace littéraire*. Paris: Galimard.
- Hall, E. (1971). *La dimension cachée*. Paris: Seuil.
- Suvin, D. (1996). *On metaphoricality and Narrativity in Fiction: The Chronotope as the Differentia Generica*. Wisconsin: SubStabcew 14.3.

Одержано 10.05.2018 р.